श्चिन्त्यतां प्रारब्धं त्विह भुज्यतामथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ।
इत्युत्तमाधिकार्येवोपसंहृतः । मध्यमाधिकारिणं प्रति तु कर्म-
समुच्चितमेव ज्ञानं दर्शितं प्रश्नोत्तररत्नमालिकायां, 'किं मोक्ष-
तरोर्बीजं सम्यक् ज्ञानं क्रियासहितम्' इति । 'दानं प्रियवाक्-
सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमायुतं शौर्यं । वित्तं त्यागसमेतं दुर्लभमेत-
च्चतुर्भद्रम् ॥' इति मध्यमाधिकारिविषयमेवोपसंहृतम् । किंच,
'अग्नि[illegible] पुण्ड[illegible]कार्यायैव तद्दर्शनात्' इत्यधिकरणे 'ननु
अनन्[illegible]थमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते, नैष दोषः
आरो[illegible]ः, ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत् कर्म,
प्रणाल्यो[illegible]रिणमित्युपचर्यते, अत एव चातिक्रान्त-
विषयमेव तत्कार्यैकत्वाभिधानं, न हि ब्रह्मविद आगाम्यग्निहो-
त्रादि संभवति अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेश्शास्त्रस्याविषय-
त्वात्, सगुणासु तु विद्यासु, कर्तृत्वानतिवृत्तेस्संभवत्यागाम्य-
ग्निहोत्रादि, तस्यापि निरभिसन्धिनः कार्यान्तराभावात् विद्या-
संगत्युपपत्तिः' इति तस्मात् सर्वं समञ्जसम् । दर्शितप्रकार-
द्वयेऽपि आद्यः प्रकारः प्रदर्श्यते । आद्यप्रकारस्तु तथा च
'सत्यवादिधर्माद्यनुष्ठानपर' इत्याद्यारभ्य, एवं च उपासकः अहं
नारायण इति, स्वात्मानं नारायणात्मतया विभाव्य तस्य
हृदये परमेश्वरं ध्यायेत्' इत्यन्तेन पूर्वग्रन्थेन प्रदर्शितः । तत्रापि
नारायणस्वरूपं 'सहस्रशीर्षं देवं' इत्यारभ्य 'पद्मकोशप्रतीकाश-

इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन वर्णितम् । 'अनन्तरं पद्मकोशप्रतीकाशम्' इत्यारभ्य 'परमात्मा व्यवस्थितः' इत्यन्तेन ग्रन्थेन हृदयादिकं प्रदर्शितम्, अनन्तरं परमेश्वरस्वरूपं 'ऋतं सत्यं' इत्युत्तरानुवाके प्रदर्शितम् । तथा हि 'सहस्रशीर्षं देवं' इत्यारभ्य 'समुद्रेन्तं विश्वशंभुवं' इत्यन्तेन ग्रन्थेन सर्वस्सर्वेश्वरो मायातत्कार्यभूतस्सर्वप्रत्यगात्मा सर्वानुग्रहकरस्सर्वोपसंहर्ता, विश्वातीतश्च नारायणः । [illegible] नारायणोऽहमिति परिचिन्त्य, अनन्तरं ना[illegible]स्य शरीरस्यान्तर्नाभेरुपरि, द्वादशाङ्गुलपरि[illegible] कारं अधोमुखं सत्, ईषद्विकसितं [illegible] विश्वात्मन आयतनभूतं, अत एव महत्, लम्बति प्रलम्बते तदेव हृदयमित्युच्यते । तस्य पुण्डरीकस्य मध्ये, सूक्ष्मं सुषिरमाकाशमस्ति । तस्मिन्नाकाशे, सर्वं चेतनात्मकं जीवविराड्ढिरण्यगर्भेश्वरादि, परं ब्रह्म च प्रतिष्ठितं निश्चलं तिष्ठति, तस्य हृदयसुषिरस्य मध्ये महानग्निर्वैश्वानरः ज्वलति सर्वतः प्रसरज्ज्वालः सर्वतोमुखः भुक्तस्यान्नस्य जरयिता जाठराग्निरूपेण स एव मुख्यवैश्वानररूपेण सर्वज्ञः वह्निसामान्यरूपेण आपादतलमस्तकं पादाग्रप्रभृति शिरःपर्यन्तमौष्ण्यं करोति । एवंभूतस्य वह्नेश्शिखापि हृदये तिष्ठति । सा अणीयोर्ध्वा अणीयसामूर्ध्वा सजलजलदपटलमध्यवर्तिनी विद्युल्लेखेव दीप्यमाना, अतितनु-

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

प्रमाणा तप्तकाञ्चनदीप्तिः । तस्याशिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः वर्तते । 'पद्मकोशप्रतीकाशं' इत्यारभ्य 'परमात्मा व्यवस्थितः' इत्यन्तेन ग्रन्थेन यद्यद्वस्तु निरूपितं तत् सर्वं सर्वेषां शरीरे विद्यमानमेवेति शास्त्रप्रामाण्यान्निश्चीयते । अत्र उपासकेन उपासनकाले हृदयपुण्डरीकस्य ऊर्ध्वीकरणं अविद्यमानं भावनीयम् । इतरस्य सर्वस्य विद्यमानस्यैव चिन्तनम् । तस्याशि[illegible] पुण्डरी[illegible] परमात्मा व्यवस्थित इत्युक्तं, स परमात्मा कीदृ[illegible] प्रणवशब्दवाच्यः महेश्वरनामकः इत्यप्या[illegible] परमात्मनः हृदयपुण्डरीकस्थसुषिरवर्तिबहिश[illegible] उपासनार्थमुपनिषच्चतुष्टयेऽपि उक्तविशेषणानां निर्गुणसगुणलीलाविग्रहमूर्तिपराणां क्रमेण अर्थो वर्ण्यते । ऋतं अवितथस्वभावं, सत्यं कालत्रयेऽपि बाधशून्यं परं ब्रह्म, अपरब्रह्मभ्यो हिरण्यगर्भादिभ्यः परं उत्कृष्टं, ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तरूपं, पुरुषः सर्वासु पूर्षु शेत इति पुरुषः, अपिपासः पानेच्छारहितः, अपहतपाप्मा अपहतः नाशितः पाप्मा धर्माधर्माख्यो यस्य । विजरः विगतजरः, विमृत्युः मृत्युरहितः, विशोकः विगतशोकः, विजिघत्सः विगताशनेच्छः, विशदः निर्मलः, अचिन्त्यः प्रकाशत्वेन अन्तःकरणवृत्त्यविषयः, अव्यक्तः शब्दाद्यशेषविशेषशून्यः, अनन्तरूपः अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितं रूपं यस्य, शिवः मङ्गलरूपः, प्रशान्तः अविद्यातत्कार्यदोष-

[illegible]हितः, अमृतः अमरणधर्मकः आदिमध्यान्तविहीनः उत्पत्तिपरिच्छेदविनाशवर्जितः, एकः द्वितीयवस्तुमात्ररहितः, विभुः व्यापी, चिदानन्दः स्वयम्प्रकाशमाननिरतिशयानन्दः, अरूपः रूपरहितः, सत्यकामः सत्याः अवितथाः कामाः ब्रह्मलोकप्राप्यनन्तरं यस्य यस्य उपासकस्य ये ये इच्छाविषयाः पित्रादिस्त्रीपर्यन्ता गृहारामादयः अणिमादयो वा अन्येषामभ्याः यस्य सत्यकामः, अत एव 'अथ [illegible] विन[illegible] जन्ति' इति प्रकृतात्मोपासनव्यतिरेकेण [illegible] मा-[illegible]म' इति कामानामपि पृथगुपासनमुक्तम् [illegible] अतस्त्व[illegible] हि-[illegible]त्यसङ्कल्पा अपि सत्याः यस्य सः सत्य[illegible] देव[illegible] वशी सर्वस्य ब्रह्मादेर्वशी, सर्वस्येशानः ईशिता च ब्रह्मादिप्रभृतीनां, सर्वस्याधिपतिः अधिष्ठाय पालयिता स्वतन्त्र इत्यर्थः । ब्रह्मयोनिः ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य वेदस्य वा योनिः कारणम् । परमेश्वरः उत्कृष्टब्रह्मादिनियन्ता, प्रभुः सर्वक्रियासमर्थः, विश्वरूपः विश्वत्वेन सर्वचेतनाचेतनत्वेन स्थितं रूपं स्वरूपं यस्य [illegible] तथा सर्वात्मेति यावत् । कृष्णपिङ्गलः देहपरिजिघृक्षायां स्त्रीपुंसशबलाकारः पराशक्त्यविनाभूतो वा । उक्तं च भाष्यकारैः 'पराशक्तिमित्रं युगः पञ्चवक्त्रम्' इति । अथवा कण्ठे कृष्णं [illegible]टे पिङ्गलं रूपं यस्य, ऊर्ध्वरेताः सदा सद्दीप्ततपस्कः, [illegible]न धर्मज्ञानवैराग्यसंपन्नः भस्मोद्धूलिताङ्गस्त्रिपुण्ड्रावलिदीप्तः,

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

रुद्राक्षमालाभरणः, जटामकुटमण्डितः, सर्वदा स्वात्मध्यान
इत्युक्तं भवति, विरूपाक्षः विषमलोचनः, विशोकः दुःख
स्काररहितः आनन्दपूर्णहृदयः, स्मेराननश्च, उमासहायः उ
ब्रह्मविद्या भवानी सहायो यस्य स तथा, यद्वा उमा सैव वामभ
गरूपेण सहायः यस्यार्धनारीश्वरस्य स तथा, त्रिलोचनः त्री
लोचनानि सोमसूर्याग्निरूपाणि यस्य, नीलकण्ठः कालकण्ठ
प्रशा[illegible]वदनः । ननु प्रशान्तत्वे अविद्यातत्कार्यही
नत्[illegible]प्रादिकं, अरूपत्वे वा कथं त्रिलोचनत्वा
दि[illegible] वा कथं सत्यकामत्वादिकं, एकत
[illegible]शित्वादिकं, उमासहायत्वे वा कथं ऊर्ध्व
रेतस्त्व, [illegible]त्वे वा कथं विजरत्वादिकं, इत्येवमादिविरो
धशङ्कापरिहारार्थं अद्भुतमिति विशेषणम् । अद्भुतः आश्चर्य
करः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति
एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिवशात् स्वभावतः एकत्वारूपत्वा
दिकं, मायावशात् वशित्वादिकं च सर्वं उपपद्यते । उक्तं च
सूत्रकारेण 'सर्वधर्मोपपत्तेश्च' इति । इदमस्य भाष्यं, 'चेतन
ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे, परै
रुपक्षिप्तान् विलक्षणत्वादिदोषान् पर्यहार्षीदाचार्यः । इदानीं
परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारिप्समानः, स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं
प्रकरणमुपसंहरति, यस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे

प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते, सर्वज्ञं सर्व-
शक्ति महामायं च ब्रह्मेति, तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौपनि-
षदं दर्शनम्' इति । अनन्तरं फलनिरूपणं क्रियते । ननु उपनिष-
च्चतुष्टयेऽपि एकरूपतया फलं न प्रतीयते । तथा हि, छान्दोग्ये
तावत् 'स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इत्युपक्रम्य
'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति आदित्योप[illegible]मार्गद्वा-
रा मूर्धन्यया नाड्या देहान्निर्गमनपुर[illegible] फलं
प्रतीयते । बृहदारण्यके तु 'अभयं वै ज[illegible]ति श्रुतस्त[illegible]व-
न्मुक्तिरेव फलं प्रतीयते । तैत्तिरीयके 'स नो देव[illegible]या शुभ्या
संयुनक्तु' इत्यादिना ज्ञानादिकमेव फलं । केवल[illegible] तु 'ध्यात्वा
मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्' इति
अज्ञानासंस्पृष्टसर्वसाक्षिस्वरूपब्रह्मप्राप्तिरूपं विरूपं विरुद्धमेव
ध्यानफलं प्रतीयत इति चेत् अत्रोच्यते, कैवल्ये तावत् सम-
स्तसाक्षिं तमसः परस्तादित्यनेन मायासंस्पर्शरहितं केवल-
चैतन्यस्वरूपं निरुपाधिकं वस्तु नोच्यते भूतयोनिशब्दसामा-
नाधिकरण्यात्, किं तर्हि मायया अवशीकृतं वशीकृतमाया-
तत्कार्यं सर्वज्ञं आकाशादिभूतभौतिककारणं सोपाधिकमेव
परमशिवस्वरूपमर्चिरादिमार्गेण गत्वा, गच्छति प्राप्नोतीति। इतो-
ऽपि परमेश्वर एवोपास्यः, यतः ब्रह्मरुद्रेन्द्रादयस्तद्विभूतयः

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

इत्याह श्रुतिः 'स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्रस्सोऽक्षरः परमस्वराट् स एव विष्णुस्स प्राणस्स कालोऽग्निस्स चन्द्रमाः स एव सर्वं यत् भूतं यच्च भव्यं सनातनम्' इति । अनन्तरमपि निरुपाधिकस्य तस्यैव परमशिवस्य प्रत्यगात्मत्वेन ज्ञानात् कैवल्यमुक्तिरित्याह श्रुतिः 'ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये' इति। यदुक्तं तैत्तिरीयके स नो देव इत्यादिना ज्ञानमेव [illegible] पुण्ड्रे यदि तत्र ज्ञानं निर्गुणसाक्षात्काराभिप्रा[illegible] [illegible]मभिप्रायं तत् । यदि उपास्यब्रह्मविष[illegible] [illegible]स्य शरीरावसानकाले 'तदोकोग्रज्व[illegible] [illegible]यात् उपास्यसाक्षात्काराभिप्रायमेव । बृहदारण्य[illegible] [illegible] उपासना न विवक्षितैव सत्यकामत्वादिगुणानां तत्र ज्ञेयब्रह्मस्तुत्यर्थत्वमेवोपसंहृतमिति पूर्वमेवोक्तं। छान्दोग्ये तु 'वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च' इत्यारभ्य 'समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य' इत्यन्तेन सूत्रसन्दर्भेण, 'अस्य सौम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते, मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां संपद्यते' इति प्रायणविषया श्रुतिर्व्याख्याता । प्राणस्तेजसीति तजश्शब्दवाच्यं साध्यक्षं सप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां संपद्यत इति । 'तदापीतेस्संसारव्यपदेशात्' इति सूत्रे 'तत् तेजआदिभूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतं

आपीतेरासंसारमोक्षात् सम्यङ्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते' इत्युक्तं। 'प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्' इत्यारभ्य 'तानि परे तथा चाह' इत्यन्तेन सूत्रसन्दर्भेण निर्गुणब्रह्मविदुष इहैव लिङ्गशरीरनाशो दर्शितः सगुणब्रह्मविद्यावतः 'तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया' इति मूर्धन्यया [illegible] उत्क्रान्तिरुक्ता। इदमस्य भाष्यं—'तस्य उपसंहृत[illegible] [illegible]रुच्चक्रमिषोर्विज्ञानात्मन ओक आयतनं [illegible]मात्रास्समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्राम [illegible] [illegible]पूर्विका चक्षुरादिस्थानापन्ना च उत्क्रान्तिरुच्यते [illegible] तस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा, मूर्ध्नो वा, अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति'। 'स किमनियमेनैव विद्वदविदुषोर्भवति अथास्ति कश्चिद्विदुषो विशेषनियम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियम इति प्राप्तावाचष्टे—समानेऽपि विद्वदविदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्ध्नस्स्थानादेव विद्वान् निष्क्रामति, स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे, कुतः, विद्यासामर्थ्यात् यदि विद्वानपीतरवत् यतः कुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामेत् नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत तत्रानार्थिकैव विद्या स्यात्, तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसंबन्धा गतिरनुशीलयितव्या

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

विद्याविशेषेषु विहिता, तामभ्यस्यन् तयैव प्रतितिष्ठत इति युक्तं । तस्माद्धृदयालयेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुगृहीतस्तत्भावं समापन्नो विद्वान् मूर्धन्ययैव शतादतिरिक्तया एकशततम्या नाड्या निष्क्रामति इतराभिरितरे, तथा हि हार्दविद्याम् प्रकृत्य समामनन्ति 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' [illegible] पुण्डरीकं दहरविद्यायां विहितमेव। किं च सगुणब्रह्म[illegible] [illegible]तमपि कर्तव्यमिति उत्क्रान्त्यनन्तरमा[illegible]गमप्रकार[illegible]चिन्तितः 'अर्चिरादिना तत्प्रथितेः' इत्यारभ्य 'वैद्युतेन मार्गेण ततस्तच्छ्रुते' इत्यन्तैस्सूत्रैः। एतेषां निष्कृष्टोऽर्थः प्रदर्श्यते, उपासकः रश्मिसमन्वितया मूर्धन्यया नाड्या लिङ्गशरीरयुक्तस्सन् स्वदेहान्निष्क्रम्य अग्निदैवतं प्राप्नोति, तेन नीतः अहरभिमानिदैवतं, तेन नीतः पूर्वपक्षाभिमानिनं, तेन नीतः उत्तरायणाभिमानिनो दैवतान्, तैर्नीतस्संवत्सराभिमानिनं, तेन नीतः देवलोकाभिमानिनं, तेन नीतः वायुदैवतं, वायुकृतेन रथचक्रस्थरन्ध्रतुल्येन रन्ध्रेण वायुनैव नीतः आदित्यं प्राप्नोति । तेन नीतः चन्द्रं । तेन विद्युदभिमानिदैवतं । तत्र स्थितस्सन् ब्रह्मलोकादागतेनामानवपुरुषेण विद्युल्लोकं प्राप्तेन राजोपचारयुतेन वरुणेन्द्रप्रजापतिकृतसाहाय्यानुष्ठानेन तल्लोकद्वारा च ब्रह्मलोका-

न्नीतो भवतीति । 'ब्रह्मलोकान् गमयति' 'ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' इति च श्रुतिषु बहुवचनश्रवणात् । उक्तं चान्यत्र श्रुत्या 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु उत्तमेषु लोकेषु' इति लोकबहुत्वं लोकेषु तरतमभावरूपं च । किं च दहरविद्यासाधनब्रह्मचर्यस्तुत्यर्थत्वेन 'अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्' इत्यारभ्य 'अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते [illegible] इत्यन्तेन ग्रन्थेन यज्ञादीनुक्त्वा अनन्तरं [illegible] पुनर्व्याजेन ब्रह्मलोकवर्णनमपि कृतं '[illegible] ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरं मदीयं सरस्तदश्वत्थः समासमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्मयं [illegible], तन्न एवैतावरं च प्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति । इदमस्य भाष्यं—'यजनाद्यज्ञः एषणादिष्टं सतस्त्राणात् सत्त्रायणं मननान्मौनं अनशनादनाशकायनं अरण्ययोर्गमनादरण्यायनमित्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परं ज्ञानसहकारिकारणमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो रक्षणीयमित्यर्थः' । तत्र हि ब्रह्मलोके अरश्च ह वै प्रसिद्धौ प्यश्चार्णवौ समुद्रौ समुद्रोपमे सरसी वा, तृतीयस्यां भुवमन्तरिक्षं चापेक्ष्य तृतीया द्यौः तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्माल्लोका-

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

द्वारभ्य गण्यमानायां दिवि तत्रैव ऐरं इरा अन्नं तन्मयः ऐरमण्डः तेन पूर्णमैरं, मदीयं तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः, तत्रैव चाश्वत्थो वृक्षः सोमसवनो नामतः, सोममृतं तन्निस्रवोऽमृतप्रसव इति वा, तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्यसाधनरहितैः ब्रह्मचर्यवद्भ्योऽन्यैरब्रह्मविद्भिः न जीयत इत्यपराजिता पु[illegible] ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणा च प्रभुणा विमि[illegible] पुण्[illegible]नं निर्मितं तच्च हिरण्मयं तच्च सौवर्णं प्र[illegible] [illegible]यशेषः । तत्तत्र ब्रह्मलोके एतावर्णवौ या[illegible] [illegible]चर्येण साधनेन विन्दन्ति तेषामेवैषः यो [illegible]नः ब्रह्मलोकः, तेषां च ब्रह्मचर्यसाधानवतां ब्रह्मविदां स[illegible] लोकेषु कामचारो भवति नान्येषां ब्रह्मचर्यपराङ्मुखानां विषयासक्तबुद्धीनां कदाचिदपीत्यर्थः इति ।

दहरविद्याङ्गमन्त्रः

'श्यामाच्छबळं प्रपद्ये शबळाच्छ्यामं प्रपद्ये अश्व इव रोमाणि विधूय पापं, चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य, धुत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवाम्यभिसंभवामीति' इति अस्य भाष्यम्—'श्यामात् शबळं प्रपद्ये इत्यादिमन्त्राम्नायः पावनो जपार्थ आध्यानार्थो वा श्यामो गम्भीरवर्णः श्याम इव श्यामो हार्दं ब्रह्म अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात् हार्दं ब्रह्म जित्वा ध्यानेन, तस्माच्छ्यामाच्छबळं, शबळ इव शबळोऽणि-

माद्यनेककामामिश्रत्वात् । ब्रह्मलोकं प्रपद्ये मनसा शरीरपातादूर्ध्वं गच्छेयं यत् यस्मादहं शबलात् ब्रह्मलोकात् नामरूपव्याकरणाय श्यामं प्रपद्ये हार्दभावं प्रपन्नोऽस्मीत्यभिप्रायः। अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं शबलं प्रपद्ये इत्यभिप्रायार्थः । कथं शबलं ब्रह्मलोकं प्रपद्य इत्युच्यते, अश्व इव स्वानि लोमानि विधूय कंपनेन श्रमं पांस्वादि च लोम्नामपनी[illegible] यथा निर्मलो भवति एवं हार्दब्रह्मजयेन विधूय पा[illegible] [illegible]न्द्र इव राहुग्रस्तस्तस्माद्राहोर्मुखात् प्रमुच्य [illegible] धुत्वा प्रहाय शरीरं सर्वानर्थाश्रयमिहै[illegible]नन कृतात्[illegible] कृत्यस्सन् अकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसंभवामि, द्विर्वचनं [illegible]परिसमाप्त्यर्थं' इति। ननु स एनान् ब्रह्म गमयतीति [illegible]र्यब्रह्मप्रापकत्वममानवस्य प्रतीयते ब्रह्मलोकान् गमयति, ते तेषु ब्रह्मलोकेष्विति च उपासकस्य कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः प्रतीयते तेषां ब्रह्मलोकानां बहुत्वं च 'विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु' इति लोकानां तरतमभावश्च। किं च देवो भूत्वा देवान् अप्येति' इति च देवबहुत्वं चेति चेदुच्यते, मूर्धन्यनाडीयुक्तार्चिरादिगतिचिन्तनं श्यामाच्छबळं प्रपद्ये इत्यादिमन्त्रोक्तध्यानपुरस्सरं 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इत्युक्तप्रकारेण अहंग्रहोपासनं साक्षात्कारपर्यन्तं कृतवतः पूर्वोक्ताधिकारिणः कार्यब्रह्मप्राप्तिः सायुज्यमिति

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

'मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवतादीनां विग्रहवत्त्वावगमात्' इति। तथा च इतिहासपुराणादिषु ब्रह्मलोकः अनेकत्वेन तरतमभावेन च वर्णितः। एवं च ब्रह्मलोकप्रतिपादकौ मन्त्रार्थवादौ 'इयमाच्छबळं प्रपद्ये' इति 'अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ' इतिच पूर्वमेव प्रदर्शितौ। भारतनामके इतिहासे महाभिषग्गङ्गादिच[illegible] ब्रह्मलोके प्रसिद्धमेव। शिवरहस्यनामके इतिहा[illegible] ब्रह्मलोकत्वेन वर्णितब्रह्मविष्णुशिवलो[illegible] [illegible] षां तरतमभा[illegible] बहुधा प्रपञ्चितः। [illegible] स्कान्दशिव[illegible] रादिषु ब्रह्मलोक[illegible]यः तेषां तरतम[illegible], तथा हि स्कान्दे सूत[illegible]हितायां मुक्तिखण्डे [illegible] देवलोकाद्यपेक्षया ब्रह्मलोकस्य उपरिभावः तत्रापि अवान्तरविभागः तत्र हि हिरण्यगर्भलोकापेक्षयाऽपि विष्णुलोकस्य उपरिभावः तल्लोकापेक्षया रुद्रलोकस्य स प्रतीयते। तस्मिन्नध्याये हि 'यः पुमान् देवदेवेशं त्रिनेत्रं चन्द्रशेखरं। उमार्धविग्रहं शुद्धं नीलग्रीवं महेश्वरम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानैरुपास्यं गुणमूर्तिभिः। उपास्ते तस्य विज्ञानं जायते पारमेश्वरम् ॥' इति उमासहायादिविशिष्टमूर्तिमहंग्रहेणोपासीनस्य तस्य तत्साक्षात्कारद्वारा सगुणसायुज्यं प्राप्तस्य क्रमान्निर्गुणशिवसायुज्यप्रापकं निर्गुणशिवज्ञानं जायत इत्यप्युक्त्वा, अथवा चित्तकालुष्यांच्छिवसारूप्यमच्युतं लब्ध्वा भुक्त्वा महा-

भोगानन्ते विज्ञानमैश्वरं इत्यादिना चित्तपाकानुगुण्येन शिवलोकस्थितभोगेच्छावतश्शिवसारूप्यं प्राप्य तत्र भोगान् भुक्त्वाऽन्ते शिवज्ञानमपि प्राप्नोतीति चोक्त्वा यश्शिवं गुणमूर्तीनामित्यादिरुद्रसारूप्यमन्यद्वा सायुज्यं विद्यया आप्नुयादित्यन्तेन ग्रन्थेन अधिकाराद्यानुगुण्येन सारूप्यसालोक्यादिकमुक्त्वा अनन्तरं, अथवा विष्णुलोकादीनवाप्य [illegible] महाभोगानवाप्य कमलेक्षण । पृथिव्यां [illegible]नां कुले नरः ॥' इति शिवलोकप्राप्त्य[illegible] [illegible]षस्य विष्णुलोके आगत्य भोगान् भु[illegible] आदिशन्ते [illegible] पतीन्द्रादिलोकानप्यागत्य तेष्वपि भोगान् भुक्त्वा, अ[illegible]मौ सत्कुले जायत इति। अनेन शिवलोकापे[illegible]हिरण्यगर्भादिलोकानामधोभावः स्पष्टीकृतः। एवं शिवविष्ण्वादिलोकानामुपर्यधोभावः अस्मिन्नध्याये बहुधा प्रपञ्चितः। एवमेव शिवधर्मोत्तरे पाताळलोकमारभ्य तपोलोकपर्यन्तं त्रयोदशलोकानामुपरिभावं पूर्वपूर्वलोकापेक्षया उत्तरोत्तरलोकस्य योजनसंख्यापुरस्सरं वर्णयित्वा अनन्तरं 'सत्यलोकस्तपोलोकात् कोटिषट्कसमुच्छ्रितः।' इति ब्रह्मलोकस्य तपोलोकापेक्षया उपरिभावमुक्त्वा अनन्तरं च।

'ब्रह्मलोकाद्विष्णुलोको द्विगुणेन समुच्छ्रितः।
विस्तरेण तदर्धं च दिव्यभोगसमन्वितः ॥

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

विष्णुलोकाच्च परतः श्रीमच्छिवपुरं महत् ।
द्वात्रिंशत् कोटिविस्तीर्णं तदर्धेन समुच्छ्रितम् ॥
सूर्यायुतप्रतीकाशं सर्वकामार्थसिद्धिदम् ।
अनेकाकारविन्यासरचनाप्रतिशोभितम् ॥
सर्वरत्नमयैर्दिव्यैस्तप्तजाम्बूनदप्रभैः ।
[illegible]भूमैश्च तदष्टगुणभूमिकैः ॥
[illegible] पूर्ण[illegible]र्गैस्सर्ववाद्यैस्समन्वितैः ।
[illegible] मेयगुणान्वितैः ॥
[illegible]मानैस्स[illegible]प्रं तारांभिरिव चाम्बरम् ।'

[illegible] शिवपुरवर्णनादिकं च कृत्वा अनन्तरं,

'[illegible]र्दिव्यैर्गजवाजिमृगाननैः' इत्यादिना प्रमथगणादिवर्णनं च कृत्वा तदनु विचित्रा भूमयस्तत्र वज्रवैडूर्यसुप्रभाः । इत्यादिना तत्रत्यरम्यस्थलवर्णनं तत्र विद्यमानसुन्दरीजनवर्णनं च कृत्वा तदनूक्तम्

'तन्मध्ये सर्वतो भद्रं दिव्यमायतनं महत् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं स्थानमाद्यमुमापतेः ॥
तत्रास्ति भगवान् सोमः पूज्यमानो गणेश्वरैः ।
सिद्धैश्च स्थानसंप्राप्तैर्ब्रह्मविष्ण्वग्निवायुभिः ।
ईश्वरायतनस्याग्रे श्रीमान् धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति

किञ्च—

'दिनकृत्कोटिसंकाशं स्थानमाद्यमुमापतेः ।
सर्वकामसमायुक्तं विशुद्धं नित्यमक्षयम् ॥
संप्राप्य तत्पदं दिव्यमन्तःक्लेशविवर्जिताः ।
सर्वज्ञाः सर्वगाश्शुद्धाः परिपूर्णा भवन्ति च ॥
विशुद्धकार्यकरणाः परमैश्वर्यसंयुताः ।
सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया[illegible]
ये संप्राप्ताः परं स्थानं ज्ञानयो[illegible]
न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरसंसार[illegible]

'सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः' इत्यार[illegible]वृत्तिश्शब्द[illegible]वमन्तैस्सूत्रैस्सायुज्यादिपदं प्राप्तानां व्यापारा दर्शिताः

'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावृत्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥' इति ।

ब्रह्मलोकं प्राप्तानामप्यावृत्तिः स्मर्यते । न च 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति 'तेषामिह न पुनरावृत्तिः' इति चैवमादिश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । इममिहेति विशेषणात् मानवान्तरे कल्पान्तरे चावृत्तेरनिवारणादिति चेत् सत्यं ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनानि बहूनि सन्ति अधिकारितारतम्यानि च, तैस्साधनविशेषैरधिकारितारतम्यैश्च सालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्यप्राप्तिः अहंग्रहोपासकानां उपास्यतादात्म्यरहितानामुपासनान्तरानुष्ठानवतां कर्मविशेषानुष्ठानवतां ज्ञानरहितसन्न्यासिनां च

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

ब्रह्मलोकगमनम् । तत्रापि यथायोग्यं सारूप्यसामीप्यसालोक्य-
मिति पूर्वमेव वर्णितं । 'तत्रापि ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति-
सञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥' इति वच-
नात् । ये कृतात्मानः ज्ञानवन्तः तेषां परपदप्राप्तिः निरतिशय-
मोक्षः । अकृतात्मनां तु आवृत्तिरेव, अकृतात्मत्वं तु । इह
उपा[illegible] विषयरागादिनेति कल्पनीयम् । इदं
[illegible] पुण्ड[illegible] इहैव देवतात्मादात्म्यसाक्षात्कारपर्य-
[illegible] सायुज्यप्राप्तिरेव, तेषां मुक्तिर्ज्ञानं च
[illegible] किं [illegible] उपासनाङ्गमन्त्रेऽपि, 'धूत्वा शरीरं
[illegible] क्रममुक्तिसिद्धैवाऽभिहिता' । किं च
'तयै[illegible]मृतत्वमेति' इति मूर्धन्यया नाड्या ब्रह्म-
लोकं गतस्यामृतत्वप्राप्तिर्वर्णिता । अपि च "कुटुम्बे
शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो, धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वे-
न्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यस्स खल्वे-
वं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते"
इति ब्रह्मलोकं गतस्यानावृत्तिश्रूयते । ननु इयं श्रुति-
र्भाष्यकारेण ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनपरत्वेन न व्याख्याता । तथा
हि कुटुम्ब इत्यारभ्य धार्मिकान्विदधदित्यन्तं व्याख्याय
आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य इत्यस्य ग्रन्थस्य संन्यास-
परत्वेन व्याख्यानं कृतं । तथाहि 'आत्मनि स्वहृदये हार्दे

ब्रह्माणि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य उपसंहृत्य, सर्वेन्द्रियग्रहणात्
कर्माणि च संन्यस्य, अहिंसन् हिंसां परपीडामकुर्वन् सर्वभूतानि
स्थावरजङ्गमानि भूतान्यपीडयन्नित्यर्थः । भिक्षादिनिमित्तपर्यट-
नादिना पीडा स्यादित्यत्राह अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानु-
ज्ञाविषयः ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । सर्वाश्रमिणां चैतत् समानं तीर्थेभ्यो-
ऽन्यत्र हिंसैवेति । अन्ये तु वर्णयन्ति कु[illegible] सर्वं
कुर्वन् स खल्वधिकृतो यावदायुषं [illegible]
प्रकारेण वर्तयन् ब्रह्मलोकमभिसंपद्य[illegible]
वर्तत इति पुनरावृत्तेः 'प्राप्तायाः [illegible] आ[illegible]
मार्गेण कार्यब्रह्मलोकमभिसंपद्य [illegible]
त्रैव तिष्ठति प्राक् ततो नावर्तत इत्यर्थः' इति [illegible]क-
प्राप्तिः भाष्ये प्रतीयते तथापि अन्ये तु वर्णयन्तीत्यादिना
स्वाभिमतं न भवतीति प्रतीयते । ननु तस्य व्याख्यानस्य
युक्तत्वे अनभिमतत्वं कथमिति चेत् युक्तत्वमेव नास्तीति
प्रतीयते । तथाहि व्यवहितान्वयदोषः, कुटुम्ब एव यावदायुषं
स्थित्वेति, कुटुम्ब एव एतत् सर्वं कुर्वन्निति कुटुम्ब इति पदं
अध्याहर्तव्यं । ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते देहान्त इति देहान्तपदं च
अध्याहर्तव्यम् । किञ्च आचार्यकुलादिति ब्रह्मचर्यस्य उक्तत्वात्
कुटुम्ब इति गार्हस्थ्यवानप्रस्थयोरुक्तत्वात् आत्मनि सर्वेन्द्रि-
याणि संप्रतिष्ठाप्येत्यनेन संन्यासोक्त्यौचित्याच्च इति चेत्

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

यावत् । अहंग्रहोपासकानामेव उपास्यसाक्षात्काररहितानां, अहं-ग्रहव्यतिरिक्तोपासकानां 'तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतस्स पुरुषोऽव्ययात्मा' इति मन्त्रोक्ताधिकारिणां ब्रह्मलोकप्रापककर्मानुष्ठायिनां च ब्रह्मलोकप्राप्तिः । तत्रापि योग्यतया [illegible]समीप्यसालोक्यम् । उक्तं च श्रुत्या '[illegible] सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकता-[illegible] च भाष्यकारेण जगद्व्यापाराधिकरणे, [illegible] 'अहैव मनसा ईश्वरसायुज्यं व्रजन्ति' इति कण्ठ्यरवेणोक्तं सायुज्यं इदं च सगुणसायुज्यमेव । तदप्युक्तं ते-नैव, '[illegible] च तथा हि स्थितिमाह' इति सूत्रव्याख्याना-वसरे, विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपमस्ति, न केवलं विकारमात्रगोचरं सवितृमण्डलाद्यधिष्ठानं, तथा ह्यस्य द्विरूपां स्थितिमाह आम्नायः 'तावानस्य महिमा ततो ज्या-यांश्च पुरुषः, पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्येवमादिः । न च तत् निर्विकाररूपमितरालम्बनाः प्राप्नुवन्ती-ति शक्यं वक्तुं अतत्क्रतुत्वात् तेषां, अतश्च यदैवं द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुणा एव तिष्ठन्ति' इति । एवं 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति' इति श्रुतिरुदाहृता ।

अनेन उपासकस्य सालोक्यमप्यस्तीति सूचितं । एवं लोकबहु-त्वं लोकानां तारतम्यं च अनावृत्तिसूत्रव्याख्यानावसरे सू-चितं 'नन्वेवं सति सातिशयत्वादन्तवत्त्वं ऐश्वर्यस्य स्यात्ततश्च तेषामावृत्तिः प्रसज्येत' इति अत उत्तरं भगवान् बादरायण आ-चार्यः पठति 'अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात्' इति । नाडी-रश्मिसमन्वितेनार्चिरादिपर्वणा देवयानेन [illegible] ब्रह्मलोकं शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छन्ति 'यस्मिन्नरं[illegible]प-लोके तृतीयस्यामितो दिवि यस्मिन्नैरं[illegible] त्थस्सोमसवनो यस्मिन्नपराजिता पू[illegible] यस्मिश्च [illegible] मितं हिरण्मयं वेश्म यश्चानेकधा [illegible] प्रपञ्चयते, तं ते प्राप्य न चन्द्रलोकादिव भुक्तभोगा आवर्तन्ते कुतः 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति, तेषां न पुनरावृत्तिरेतेन प्रति-पद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते ब्रह्मलोकमभिसंपद्य न च पुनरावर्तते' इत्यादिशब्देभ्यः । अन्तवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य यथाना-वृत्तिस्तथा वर्णितं 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातःपरं इत्यत्र' इति । तत्र हि 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृ-तात्मनः प्रविशन्ति परं पदम् ॥' इत्युक्तं । अत्र मन्त्रार्थवादादीत्या-दिशब्देन इतिहासपुराणादयो गृह्यन्ते । नन्वादिशब्देन इतिहास-पुराणादयः उक्ता इति कथमवगन्तुं शक्यते, उच्यते देवताधि-करणादिषु भाष्यकारेण कण्ठरवेणोक्तत्वात् । तत्रहीदं 'भाष्यं,

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

सत्यं अत्यन्तविरक्तं मुख्याधिकारिणं प्रति श्रुतिस्वारस्यादेव-मेवार्थः प्रतीयते। अत एव श्रुत्यन्तरं 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहात् वनीभूत्वा प्रव्रजेत्' इति । किञ्च भाष्यकारैरप्युक्तं उपदेशपञ्चके वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठी-यतामित्यादिना ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं चोक्तं । अनन्तरं नि-जगृहा[illegible]मित्यनेन वानप्रस्थाश्रमस्सूचितः । अन-न्ता[illegible] सन्त्यज्यतां इत्यनेन संन्यासस्सा-[illegible]मित्यादिना श्रवणादिकमुक्तं। एका-[illegible]माधिरप्युक्तः, प्रारब्धं त्विह भुज्य-ता[illegible] जीवन्मुक्तिरुक्ता, अथ परब्रह्मात्मना स्थीयतां इत्यने[illegible] । अमुख्याधिकारिणं अविरक्तं प्रति तु कथं सर्वकर्मसन्यासविधानं संन्यासिनो वा मन्दस्य कथं निर्गुणे ब्रह्मणि निष्ठा। अत एवोक्तं भाष्यकारेण निर्गुणब्रह्मनि-ष्ठायामनधिकारिणं संन्यासिनं प्रति, आत्मनि स्वहृदये हार्दे ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य उपसंहृत्य, सर्वेन्द्रियग्रहणात् कर्माणि च संन्यस्येति । किञ्च सगुणनिर्गुणविद्याद्वयमपि प्रकृतं 'आकाशो ह वै नामेति' 'श्यामाच्छबलं प्रपद्ये' इति च। अवि-रक्तस्य तु मन्दाधिकारिणः अन्ये त्विति व्याजेन सर्वमुक्तं सूत-संहितायाम्—'अथातस्संप्रवक्ष्यामि गार्हस्थ्यं संग्रहेण तु। अधी-त्य वेदान् विविधान् पूर्वोक्तेनैव मार्गतः॥ आचार्यानुज्ञया युक्त-

स्स्नात्वा गार्हस्थ्यमाविशेत्।' इत्यारभ्य 'पुत्रमुत्पादयेत् स्वस्यां पितृणामृणशान्तये । सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् सर्वभूतेषु सर्व-दा ॥' इत्यन्तेन गृहस्थधर्मान् सर्वानुक्त्वा,

'एवं समाचरन् विप्रो विरक्तश्चेत् गृहाश्रमात् ।
संन्यसेत् सर्वकर्माणि वेदान्ताभ्यासयत्नवान् ॥
वेदान्तश्रवणाभावे पतितोऽयं [illegible]
विरक्तोऽपि मुमुक्षुश्चेत् हंसे [illegible]
बहूदके वा शक्तश्चेन्न्यसेद्वि[illegible]
अविरक्तो गृही [illegible]न्तं वान[illegible]
अथवा यावदायुष्यं गार्हस्[illegible]
गार्हस्थ्यादाश्रमास्सर्वे समुत्प[illegible]
तस्माद्गृहस्थ एव स्यादविरक्तो द्विज[illegible]

तथाच 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य' इति कर्मव्य-तिरिक्तकाले बाह्येन्द्रियविषयव्यापारमकृत्वा हार्दे ब्रह्मणि मनस्सन्दधीतेति व्याख्येयम् । एवञ्च 'कृत्स्नभावात्तु गृहि-णोपसंहारः' 'अनावृत्तिश्शब्दात्' 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्' 'स्मृतेश्च' इत्येवमादिसूत्रतद्भाष्यादिकं मुख्यार्थवत्त्वेनोपपादितं भवति। ननु दहरविद्याप्रतिपादकत्वेनो-दाहृतश्रुतिषु 'एष आत्मा अपहतपाप्मा' 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म' तथा 'आदिमध्यान्तविहीनमेकं' इत्यादिपदसन्दर्भैर्निर्गुण-

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

ब्रह्मस्वरूपमपि प्रतीयते कथं एतदुपासकस्य तदप्राप्तिः इति चेत् सत्यं । उपासकस्य सकलप्रपञ्चविनिर्मुक्तत्वेन ब्रह्मानुपासकत्वात् त्वंपदार्थशोधनाभावाच्च । अत्र तु गुणवत्त्वेनैव उपासनं । गुणानां धर्मिणमन्तरा स्वातन्त्र्येणोपासनासंभवात् आत्मपरब्रह्मपदाद्युपादानं । उक्तं च भाष्यकारेण 'विकारावर्ति च त[illegible]' इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'न च तन्नि[illegible] प्राप्नुवन्तीति शक्यं वक्तुं अत-[illegible]तस्माच्छ्रुत्युक्तगुणविशिष्टं परमेश्वरं [illegible] चिन्तयेत् । उक्तं च शिवधर्मोत्तरे दश[illegible] जीवन्मुक्ति[illegible]

[illegible]वपन् जाग्रदुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
शुचिर्वाप्यशुचिर्वाऽपि शिवं सर्वत्र चिन्तयेत् ॥
स्वदेहायतनस्यान्तर्मनः संस्थाप्य शङ्करम् ।
हृत्पद्मपीठमध्ये तु ध्यानयज्ञेन पूजयेत् ॥
ध्यानयज्ञः परश्शुद्धस्सर्वदोषविवर्जितः ।
तेनेष्ट्वा मुक्तिमाप्नोति बाह्यैश्शुद्धैश्च नाध्वरैः ॥
हिंसादिदोषमुक्तत्वाद्विशुद्धश्चित्तसाधनः ।
ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ॥
तस्माद्दशुद्धं स्वर्गीयमनित्यं बाह्यसाधनम् ।
यज्ञाद्यं कर्म सन्त्यज्य योगं मुक्त्यर्थमभ्यसेत् ॥' इति ।

तत्रैव तृतीयाध्याये—

'सर्वेषामेव यज्ञानां ध्यानयज्ञः परस्स्मृतः ।
नित्यश्शुद्धः प्रसन्नश्च सर्वदोषविवर्जितः ॥
शुक्लकृष्णपरस्सूक्ष्मस्सुविशुद्धस्समाधिजः ।
ध्यानयज्ञः परो यज्ञः स्थूलः शुद्धश्च कर्मजः ॥
विशुद्धैस्साधनैस्सूक्ष्मैर्ध्यानयज्ञस्[illegible]
यस्मात्तस्माद्विशुद्धोऽयमपवर्ग[illegible]
अन्तर्यागोपचारेण यः पूज[illegible]
ध्यानयज्ञेन सततं स याति[illegible]
पुष्पैर्यमनियमाद्यैरात्मैकाद[illegible]
दशदिक्षु तथा मध्ये यजन्ति प[illegible]
कर्मयज्ञात्तपोयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणै[illegible]
जपयज्ञस्तपोयज्ञात् ज्ञेयश्शतगुणाधिकः ॥
ज्ञानध्यानात्मकस्सूक्ष्मश्शिवयोगो महामखः ।
विशिष्टस्सर्वयज्ञानामसंख्यातैर्महामखैः ॥' इति ।

तत्रैव—

'अत्यल्पोऽपि यथा दीपस्सुमहन्नाशयेत्तमः ।
योगाभ्यासस्तथाऽल्पोऽपि महत् पापं विशोधयेत् ॥
अर्धयामं मुहूर्तं वा ध्यायतः परमं शिवम् ।
यद्भवेत् सुमहत्पुण्यमन्तस्तस्य न विद्यते ॥

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

यद्यन्तरा विपद्येत ज्ञानयोगार्थमुद्यतः ।
श्रद्धया गुरुभक्त्या च रुद्रलोकं स गच्छति ॥
अनुभूय सुखं तत्र कुले जायेत योगिनाम् ।
ज्ञानयोगं तदा प्राप्य संसारमतिवर्तते ॥' इति ।

शिवधर्मे [illegible]ध्याये—

[illegible] वा त्रिकालं वाऽपि नित्यशः ।
[illegible] विज्ञेयास्ते गणेश्वराः ॥' इति ।

[illegible] रुद्रं स मोहस्सान्धमूकता ।
[illegible] वा शिवमेकं न चिन्तयेत् ॥' इति ।
[illegible] तु भवप्रणतचेतसः ।
[illegible]स्मरणोद्युक्ता न ते दुःखस्य भागिनः ॥' इति च ।

'नारुद्रस्संस्मरेद्रुद्रं नारुद्रो रुद्रमर्चयेत् ।
नारुद्रः कीर्तयेद्रुद्रं नारुद्रो रुद्रमाप्नुयात् ॥
संपर्कात् कौतुकाल्लोभात् भयाद्वाऽपि च संस्मरेत् ।
कीर्तयेदर्चयेद्वाऽपि सोऽप्यवश्यं गणो भवेत् ॥' इति ।

तत्रैव सप्तमे—

'ये स्मरन्ति सदा कालमीशानं पूजयन्ति वा ।
रुद्रलोकात् परिभ्रष्टा विज्ञेयास्ते गणेश्वराः ॥' इति ।

तत्रैव—

'स्मरणादेव रुद्रस्य पापसङ्घातपञ्जरम् ।
शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥' इति ।

तत्रैव एकादशे—

'शिवार्चाग्निपरो नित्यं तद्भक्तानां च भोजनम् ।
पर्वमैथुनवर्जस्स्यात् श्रीमान् शिवगृहाश्रमी ॥
देवाग्न्यतिथिभैक्षार्थं पचेन्नैवात्म[illegible]
आत्मार्थं यः पचेन्मोहान्नर[illegible]
यश्शिवब्रह्मचारी स्यात् स[illegible]
भवेज्जितेन्द्रियश्शान्तो नै[illegible]
यस्सर्वसङ्गनिर्मुक्तः कन्दमू[illegible]
शिववैखानसो ज्ञेयश्शिवाचा[illegible]
निवृत्तस्सर्वसङ्गेभ्यः शिवध्यानपरस्स[illegible]
ज्ञेयश्शिवयतीन्द्रोऽयं भस्मनिष्ठो जितेन्द्रियः ॥' इति ।

आदित्यपुराणे त्रयस्त्रिंशाध्याये इन्द्रं प्रति बृहस्पतिः—

'अस्त्यनन्तगुणावासः परानन्दैकविग्रहः ।
ध्यातः कैवल्यदः पुंसां महादेवो न चापरः ॥
कर्मपाशनिबद्धानां महामोहात्मनां हरे ।
स्मरणान्मोचकस्तेषामुमापतिरिति श्रुतिः ॥
क्षणं मुहूर्तमथवा ध्यातस्संपूजितः स्मृतः ।
प्रदद्यादाशु कैवल्यं यस्तं भज महेश्वरम् ॥' इति च ।

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

तत्रैव षट्चत्वारिंशे—

'शाठ्येनाऽपि नरा नित्यं ये स्मरन्ति महेश्वरम् ।
तेऽपि यान्ति तनुं त्यक्त्वा शिवलोकमनामयम् ॥' इति ।

कुलं पवित्रं पितरस्समुद्धृताः
वसुन्धरा तेन च पावनी कृता ।
[illegible]नादिरनन्तविग्रहो
[illegible]यो यस्य सदैव शङ्करः ॥' इति ।

[illegible]नि सूक्ष्माणि विविधानि च ।
[illegible] मुहूर्तं शिवचिन्तनम् ॥' इति ।

[illegible]पी वा स्तेयी वा गुरुतल्पगः ।
योऽन्तकाले शिवं ध्यायेच्छिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥' इति ।

'एवं सर्वपुराणेषु श्रुतिस्मृत्यागमादिषु ।
भोगमोक्षप्रदत्वेन शिवध्यानं विधीयते ॥
श्रुत्यादिसर्वमानज्ञैराचार्यैः प्रोक्तवर्त्मना ।
दहरोपासनारीतिरेवं सम्यक् प्रकाशिता ॥
मनसि प्रणिधानार्थं पुनः श्लोकैः प्रकाश्यते ।
विविक्तदेशसंसेवी शुचिर्मौनी सुखासनः ॥
भूतिभूषितसर्वाङ्ग ऋजुकायस्समाहितः ।

जितेन्द्रियो निजं भक्त्या प्रणम्य मनसा गुरुम् ॥
अहमेव हरिस्साक्षात् सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षस्सहस्रपात् ॥
विश्वो नारायणो देवो ह्यक्षरः परमप्रभुः ।
इति ध्यात्वा पुनः स्वस्य हृदयाम्भो[illegible]
प्राणायामैर्विकसिते पारमेश्वरम[illegible]
अष्टैश्वर्यदळोपेते विद्याकेसरस[illegible]
ज्ञाननाळे महत्कन्दे प्रणवे[illegible]
विश्वार्चिषं महावह्निं ज्वलन्[illegible]
वैश्वानरं जगद्योनिं शिखात[illegible]
तापयन्तं स्वकं देहमापादतलमस्त[illegible]
निवातदीपवत् तस्मिन् दीपितं हव्यवाहनम् ।
नीलतोयदमध्यस्थं विद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥
नीवारशूकवद्रूपं पीताभासं विचिन्तयेत् ।
तस्य वह्नेश्शिखायास्तु मध्ये परमकारणम् ॥
परमात्मा परानन्दः प्रणवार्थो महेश्वरः ।
ऋतं वैतथ्यरहितः सत्यं कालत्रयेऽपि सन् ॥
परं ब्रह्म परं तत्वं पुरुषः पूर्णविग्रहः ।
पुण्यापुण्यादिरहितः विजरो मृत्युवर्जितः ॥
विशोको विजिघत्सोऽन्नभक्षणे रागवर्जितः ।

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

अपिपासः पानरागविहीनो विशदोऽमलः ॥
अचिन्त्यो वृत्त्यविषयोऽव्यक्तो व्यक्तिविवर्जितः ।
अनन्तरूपः कालादिपरिच्छेदविवर्जितः ॥
शिवः कल्याणनिलयः प्रशान्तो मोहवर्जितः ।
[illegible]ध्यान्तविहीनश्चैक एव हि ॥
[illegible]नानन्दो ह्यरूपो रूपवर्जितः ।
[illegible]यसंकल्पश्च पुरात्मनि ॥
[illegible]येव वशी सर्वस्य वस्तुनः ।
[illegible]वस्यांधिपतिस्तथा ॥
[illegible]लोकेशकारणम् ।
[illegible] ब्रह्मादीनां नियामकः ॥
[illegible]क्रियाधृष्टो विश्वरूपोऽखिलात्मकः ।
कृष्णपिङ्गल ईशाङ्गसंयुक्तार्धाङ्गसुन्दरः ॥
ऊर्ध्वरेता दीप्ततपा जटाभूत्यक्षभूषणः ।
नियतो ज्ञानसंपन्नस्स्वात्मध्यानपरायणः ॥
विरूपाक्षोऽयुग्मनेत्रो विशोकस्तापवर्जितः ।
उमासहायश्चिच्छक्तिसहितस्साम्बविग्रहः ॥
त्रिलोचनो वीतिहोत्रसोमभास्करलोचनः ।
नीलकण्ठः कालकण्ठस्सर्वतापनिवारकः ॥
प्रशान्तस्सुप्रसन्नाक्षः प्रसन्नमुखपङ्कजः ।

अद्भुतो विस्मयकरस्सर्वलोकविलक्षणः ॥
एवं भूतस्तारवाच्यस्सर्वात्माऽहं महेश्वरः ।
प्रारब्धे फलशान्ते तु नाडीरश्मिसमन्वितः ॥
मूर्द्धद्वारा विनिर्गत्य अर्चिरादिपथा ह्यहम् ।
आतिवाहिकदेवैश्च नीतो विद्युत्स्थ[illegible]
ब्रह्मलोकादागतेन बहुमानपुर[illegible]
अमानवेन देवेन नीतो ब्र[illegible]
ब्रह्मभावं प्राप्य ततो ब्र[illegible]
एवं दहरविद्याङ्गमन्त्रा[illegible]
उदीरितार्थध्यानाच्च ब्रह्म[illegible]
इतोऽपि संग्रहेणैव पूर्वोक्तं पुन[illegible]
सूरोक्तायां संहितायामादरेण प्रकाशितम् ।
विविक्तसेवी लघ्वाशी सुखासीनो जितेन्द्रियः ॥
समग्रीवशिरःकायश्शुचिर्भस्मावकुण्ठितः ।
त्रिपुण्ड्रधारणैर्युक्तो गुरुभक्तिसमन्वितः ॥
हृत्पुण्डरीकमध्ये तु शिवं सत्यादिलक्षणम् ।
सर्वस्य जगतस्साक्षात् सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥
उमासहायं कल्याणं नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ।
प्रशान्तं प्रभुमीशानं ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितः ॥

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

ध्यानेनैव शिवज्ञानं ज्ञानान्मुक्तिर्न कर्मणा ।
कर्म तु ज्ञानहेतुस्स्यादिति तत्त्वविदां स्थितिः ॥' इति ।

शिवराघवसंवादे पादे चैवमुदीरितम् ।

'हृत्पुण्डरीकनिलयं विशुद्धं विरजं तथा ॥
[illegible] विचिन्त्यात्र ध्यायेन्मां परमेश्वरम् ।
[illegible] हमनन्तममृतं शिवम् ॥
[illegible] प्रशान्तं ब्रह्म कारणम् ।
[illegible] रूपमजमद्भुतम् ॥
[illegible] देहार्धधारिणम् ।
[illegible] नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ॥
[illegible] मौलिं नागयज्ञोपवीतिनम् ।
व्याघ्रचर्मोत्तरीयं च वरेण्यमभयप्रदम् ॥
कराभ्यामूर्ध्वहस्ताभ्यां बिभ्राणं परशुं मृगम् ।
कोटिमध्याह्नसूर्याभं चन्द्रकोटिसुशीतलम् ॥
चन्द्रसूर्याग्निनयनं स्मेरवक्त्रसरोरुहम् ।
भूतिभूषितसर्वाङ्गं सर्वाभरणभूषितम् ॥'
आत्मार्पणे शिवध्यानमेवं दीक्षितवर्णितम् ।
'चारुस्मेराननसरसिजं चन्द्ररेखावतंसं
फुल्लन्मल्लीकुसुमकलिकादामसौभाग्यचोरम् ।

अन्तः पश्याम्यचलसुतया रत्नपीठे निषण्णं
लोकातीतं शिवद सततं रूपमप्राकृतं ते ॥'

शिवरहस्ये—

'श्रीविश्वेशमुमासहायमनघं त्रिश्वात्मकं चिद्घनं
सत्यज्ञानमनन्तमक्षरमजं [illegible]
ओङ्कारात्मकमक्षरं परतरं [illegible]
सानन्दं हृदि भावये [illegible]
वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरु[illegible]
यस्मिन्नीश्वर [illegible]
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्निया[illegible]
स स्थाणुस्थिरभक्तियोगसु[illegible]
ब्रह्मेति व्यपदिश्यते श्रुतिषु यः स्यातः पुराणेष्वपि
ब्रह्माणं जगदादिभूतमसृजन्यस्सेन्द्रनारायणम् ।
यत्रैव व्यवतिष्ठते च सकलाधिष्ठातृभावस्स वः
साम्बश्शम्भुरनम्बरोऽम्बरगतश्श्रेयो विधत्तां शिवः ॥'
देहार्धयोगाच्छिवयोस्सश्रेयांसि तनोतु वः ।
दुष्प्रापमपि यत्स्मृत्या जनः कैवल्यमश्नुते ॥
एषा त्र्यम्बकमखिलश्रीरामेन्द्रस्य वरदराजस्य ।
शङ्करनारायणमखिवरस्य चाभ्यर्थनावशाद्रचिता ॥

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः ।
संसारवैद्यः सर्वज्ञः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ इति ।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याभिनवनारायणेन्द्रसरस्वती-
पूज्यपादशिष्यश्रीमत्परमशिवेन्द्रसरस्वतीविरचिता
[illegible]प्रकाशिका समाप्ता ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy

CC-0. In Public Domain. Digtized by Muthulakshmi Research Academy